

Korompay H. János

ARANY LÁSZLÓ ZÁRÓJELEI*

Arany János levelezésének textológiájához

Ma, amikor a Csonka-toronyban lévő Arany-múzeum megalapításának századik évfordulóját ünnepeljük, meg kell emlékeznünk arról a kinyomtatott Arany-múzeumból is, amelynek létrehozása tíz évvel előzte meg a Szalontán magasodót. Arany László volt atyja kéziratának, ezen belül levelezésének kiválasztott örököse, első egybegyűjtője és megőrzője, kiválókatója és bemutatója, aki jól ismerte a közönség minden Arany-emlék iránt megnyilatkozó érdeklődése és a költő elzárkózó természete közötti feszültségeket s a magánélet mértéktelen vagy idő előtti publikussá válásának veszélyeit. Jórészt ez a szándék állt a levelek kéziratában sokasodó zárójelek mögött, amelyek a közérdekű közreadó és a személyes elrejtő válogatás fő gesztusaként maradtak ránk. Amit a nevezetes kék ceruza akkor bezárt, az nemcsak néhány évtizedre, hanem sok esetben máig is titok maradt mindazok számára, akik nem juthattak el a kéziratárba.

Az ARANY JÁNOS LEVELEZÉSE IRÓ-BARÁTAIVAL című két testes kötet megjelenése 1888-ban és 1889-ben, tehát még a költő halála évtizedében, könyvkiadásunk történetének nagy eseményei közé tartozott. Csak most, Sáfrán Györgyi munkáját, a levelezés kritikai kiadását Új Imre kollégámmal folytatva láthatjuk, hogy Arany László mennyi gonddal dolgozott, mennyi nélkülözhetetlen utalással látta el a szövegeket, s ezek jelentős része máig egyetlen idézhető forrás maradt. Pontosabban: az 1851 végéig terjedő szakasz az ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI XV. kötetének megjelenéséig (1975-ig), az 1856 végéig tartó pedig a XVI. kötet publikálásáig (1982-ig) volt ilyen; azon túl viszont még jelenleg is folyik az 1857 és 1861 közötti leveleket tartalmazó XVII. kötet és az 1862 és 1865 közöttiekét közlétező XVIII. kötet sajtó alá rendezése, a sorozat utolsó, ötödik darabja előtt, amely az életpálya zárószakaszát fogja majd át.

A vizsgált levelezéskiadás tehát a benne közölt szövegek szempontjából felemás helyzetben van: az 1857-ig terjedő anyag már nem forrásértékű; ott már nem a szöveg információja, hanem annak textológiai dokumentumjellege az elsődleges, hiszen összevethető a kritikai kiadással. 1857 elejétől viszont megőrizte forrásjellegét, amely – a mai felfogáshoz és igényekhez mérten – már szinte használhatatlan. Ellentétben azokkal a vádakkal, amelyek Arany Lászlót történetiellen kritikával illették, meg kell jegyezni: ez nem az ő, hanem a későbbi könyvkiadás mulasztása. Ebben a helyzetben, amelyben még aktuális problémaként kell hogy foglalkozzunk a csakhamar egészen a textológiatörténet tárgyaként említhető kiadással, érdemes elemezni Arany László textológiai felfogását és a szöveghez való viszonyát, hiszen a kritikai kiadás alapszövegeinek tükrében lépten-nyomon leírható és jellemezhető.

Az ARANY JÁNOS LEVELEZÉSE IRÓ-BARÁTAIVAL már címe szerint is válogat, s a leveleknek mintegy legfontosabbjait közli: legfontosabbjait az irodalmi hagyomány fon-

* Elhangzott 1999. augusztus 28-án Nagyszalontán, a Csonka-toronyban lévő Arany János-múzeum centenáriuma alkalmából tartott, *Arany János és Arany László emlékezete* című konferencián.

tosságát és a baráti viszony jellegét tekintve. Fő szempontja személyektől függ, s ez tulajdonképpen megegyezett a sajtó alá rendező irodalomtörténet-értékelésével. A levelezőpartnerek közül a két kötet megjelenésekor nem élt már Csengery, Deák, Egressy Gábor, Eötvös József, Erdélyi János, Kazinczy Gábor, Madách, Mentovich, Pákh Albert, Petőfi, Szemere Miklós, Szemere Pál, Toldy, Tompa, élt viszont még Gyulai, Jókai, Lévy, Salamon Ferenc, Szász Károly, Szilágyi István, Szilágyi Sándor, Tomori Anasztáz. Arany László – mint arra Sáfrán György is utalt – bizonyosan tanácsot kért Lévytól a válogatás és a szövegközlés szempontjaira nézve, s nagyon valószínű, hogy ebben Gyulai is segédkezett.

Már itt szerepet kapott az a – látatlanul maradt – zárójel, amelynek működésére csak következtethetünk: nem szerepel a válogatásban – többek között – Brassai Sámuel, Császár Ferenc, Fáy András, Gondol Dániel, Nagy Ignác, a költőtanítvány Tisza Domokos, Vahot Imre, Vas Gereben, tehát nem szerepel valamennyi író. A kiválasztásban tehát elsődleges a baráti kapcsolat jellege. Szilágyi István, Petőfi, Tompa, Lévy, Gyulai, Szász Károly, Salamon Ferenc és Csengery mellett azonban olyanok is szerepelnek, mint Erdélyi János, Jókai vagy Toldy Ferenc, akikkel a személyes kapcsolat nem volt bensőségesnek mondható: az ő esetükben ezt minden bizonnyal irodalomtörténeti jelentőségük ellensúlyozta.

Emellett igen fontos volt a diszkréció. Ami viszont a kiadás időszakában lélektanilag teljesen érthető, az azóta eltelt több mint száz év alatt egyre kevésbé volt annak mondható. Köz- és magánérdekű részletek különválasztása már akkor sem lehetett tökéletesen megvalósítható: egy nagy költészet olvasója számára végképp nem határolható el a kettő. Kinek és minek a szempontjai érvényesülhettek tehát?

Mindenekelőtt az életrajzának egyes részleteit a közönség elől haláláig elrejtő Arany Jánosé. Rajta kívül a levelezőpartnereké, nemcsak a még élőké, hanem a már eltávozottaké is, és a részben már megszületett, de állandóan formálódó irodalmi kultuszé. Szerepet játszottak a különböző érzékenységek is: gondoljunk Szalontára, Nagykörszre, az Akadémiára. Fontos volt a múlt eszményítésének ösztönös és tudatos igénye, éppúgy, mint a levél stílusának lépten-nyomon érvényesülő normája. Végül ott állt a válogatás gyakorlati szükséglete; nem lehetett mindent közölni, már csak a kiadó érdekei miatt sem.

Arany László kiadása modernizálja a korabeli helyesírást, nem akarván hű tükre lenni az eredeti megformálásnak. Nem ítélnéjük ezt meg a mai textológia szempontjából, amely a lehetőségek határáig betűhív kíván lenni; tudjuk, hogy a szöveggondozás XIX. századi hagyományában a helyesírás külsőleges kérdésnek számított. Az ékezés módosítása, az egybe- és különírás megváltoztatása, a kettőzött ly-ok szimplifikálása stb. mellett az interpunkció is módosul, olykor – a textológusok tudják – életveszélyesen. Az egyik, Petőfinek szóló Arany-levéliben (1847. dec. 13.) a „*Ne félj csak, menjetek Pestre*” felszólítás „*Ne félj, csak menjek Pestre*” olvasattá alakul, némiképpen „*A királynőt megölni nem kell félnetek*” klasszikus esetére emlékeztetve s egyszersmind újabb félreolvasást is indukálva.

A legkorábbi, Szilágyi Istvánnal folytatott levelezésben feltűnik egy – Bisztray Gyula szerint Gyulai Páltól sugallt – kísérlet, amely a századvégen már archaikus igeidők és szintaktikai formák átírásával és a szövegbe való meglehetősen szabad beavatkozási gyakorlattal jár. Néhány példa egy 1845-ből való Arany-levéliből: „*Megbocsátand*” – „*Megbocsát*”, „*tartóztata vissza*” – „*tartóztatott vissza*”, „*nem fogtam elmúlatni az én s a köröttemiek sorsáróli tudósítást*” – „*nem mulasztom el az én s a köröttem levők sorsáról tudósítani*”,

„minden angol írókat” – „minden angol író” (Szilágyi Istvánnak, 1845. aug. 1.). Ugyanott a „*Nem írvágyból*” „*Nem dicsvágyból*”-ként jelenik meg, s a Lemouton Milike Shakespearé-fordítására vonatkozó „*ugy lehet meg kritizálnám, hogy a pendely sem maradna rajta*” részből zárójelbe kerül a pendelyhasonlat. Másutt: „*Mosolyg*” – „*Mosolyog*”, „*közmondatra*” – „*közmondásra*” (Szilágyinak, 1847. jan. 9.), „*ne szakaszsa félbe a köztünk kedves viszonyt*” – „*ne szakaszsa félbe köztünk a kedves viszonyt*” (Szilágyinak, 1847. jan. 31.). Kimarad pl. Szilágyi István megjegyzése a TOLDI-ról: „*Látom: a józan izlés, megvan még, s a Petőfi durvaságai, meztelenségei, kit egyébiránt én igen szeretek, mert jó fiú, – nem rontották el egészen*” (1847. márc. 12.); nem olvasható Arany János Frankenburggról kialakult véleménye: „*Ennek az embernek pikje van én rám.*” (1847. ápr. 2.)

A szabadabb átírások azonban hamarosan megszüűnnek a levelezéskiadás első kötetében: ennek a nyelvi modernizálásnak az időrendben másodikként szereplő Petőfi levelei vetnek véget, amelyek sokkal közelebb állnak az élőbeszédhez. Van példa arra, hogy Petőfi a félmúltat már a nyelvi humor eszközeként használja: „*Leveledet kapám (és ásóm!)*” (1847. szept. 17.) Azonban éppen Petőfi stílusa volt egy újabb gond okozója (amely azonban korántsem csak az ő esetében vehető észre). Bár a kötet bevezetésében azt írja Arany László, hogy „*Csak a Petőfivel váltott leveleket láttam jónak kihagyások nélkül közölni*” (V.), több elszólás nem tűrt számára – és a már kultikus magasságokba emelt Petőfi-szoborra feltekintő közönség számára sem – nyomdafestéket. Nem a leghíresebb példákat idézem, amelyek egyszersmind a kor levelezéstankeveinek illendőség-előírása elleni tiltakozások is lehettek. A „*tiszteletes tudós Tompa Mihály uram csak ugyan lutheránus, olyan lutheránus, mint a Jézus Krisztus*” mondatból kimarad a Jézus Krisztusra vonatkozó rész, zárójelbe kerül a „*Csak látom én, hogy szar a világ, tök a tromf*”, s a „*Kutya seggibe való fráter, a ki csak haszonért áll a szent zászlóhoz*” helyett „*K... frater*”-t találunk ugyanabban a levélben (1847. aug. 17.). Nem olvasható Jókai neve előtt a „*szamá*” (1847. szept. 7.), másutt „*a fene rájja ki*”, az „*isten szent háromság ugyse nem*” marad el (1848. jan. 29.) és így tovább.

Mi következik abból, hogy Arany László törli egyrészt a nyelvi vaskosságokat, másrészt a hitbéli tiszteletlenségnek számító kifejezéseket, s azokat is, amelyek az irodalmi életben megmutatkozó visszasságokra és ellentétekre vonatkoznak? A levelek eszményítése nemcsak annak jegyében történhetett, hogy nem minden tartozik a nyilvánosságra, hanem annak tudatában is, hogy a múlt már eszményített nagyjai értékelésében zavar támadhatna a zárójelek cenzúrája nélkül. Ezeket az olvasók akkor nem vették, nem is vehették észre; viszont már ezek alapján és segítségével képzelték el és ítélték meg a levélírók személyiségét. A levélírás poétikája mellett meg lehetne írni a levéljavítás és a levélközlés poétikáját is.

Arany László legpontosabb levélközlései – mindebből következően – azokban az esetekben valósultak meg, amelyekre a félhivatalos stílus jellemző: ilyenkor nem volt szükség semmilyen stilizáló kihagyásra. Ilyen pl. a Toldy Ferencsel történő levelezés 1847-ben vagy az ötvenes években. Toldy különben is külön fejezetet érdemel. Az *Uj Magyar Muzeum*-beli, Aranyra és Léwayra vonatkozó bírálatára reagálva Léway „*parókás*”-nak nevezte őt 1852-ben, s ezzel egészíti ki az Arany László által zárójelbe tett jelzőt: „*Dejszen megveszne ugy az egész irodalom, ha ő kigyelmétől tanulnánk nyelvet, aeshetikát, költészetet, melegséget stb.*” (1852. okt. 13.) Ez a mondat is süllyesztőbe került, éppúgy, mint Arany válaszában a *Hölgyfutár* szerkesztőjét illető véleménye: „*De Nagy Ignácznak azon pimaszságát, hogy a Toldi magas bírálatát kárörömmel utána nyomtatja, én legalább nem felejttem. Szakitottam volt vele, minden zaj nélkül, mert silány szerkesztő: most meg-*

váltam tőle végkép, mert alávaló ember.” 1860 nyarán, amikor Csengery Antal a Kisfaludy Társaságot készült átszervezni, ezt írta Arany: „Az én szándokom Toldyt másod-elnökké léptetni elő, hogy a fizetési igazgatói állomást megszerezzük számodra. S aztán más alapon – nagyobb hatáskörrel – rendezzük majd a társaságot is.” (1860. júl. 16.) Ezeket a sorokat zárójel iktatta ki, éppúgy, mint a terv megvalósulásáról szóló tudósítást: „Toldyt eltettük az útból, nagyobb címmel, de semmi hatáskörrel. Téged pedig egyértelműen megválasztánk Igazgatónak.” (1860. aug. 1.) E híradásnak csak az Aranyra vonatkozó része jutott el, egészen máig, az olvasóközönséghez. Ilyen, irodalomtörténetileg fontos, de a levelezés kiadásakor kényes részlet került zárójelbe Kazinczy Gábor 1863 júniusából való levelében, ahol Gyulai és Salamon Ferenc Koszorú-beli cikkeinek bírálata mellett az a kérdés hangzik el, hogy „miért adtak Vörösmarty kiadásánál elsőséget egy Gyulaynak Toldy fölött, [...] ki Vnak leghívebb, legcselekvőbb barátja volt, a ki munkáit, V. akarataból, négy ízben adta ki”.

Mindezek a száztiz évvel ezelőtt problematikusnak talált részletek kétségtelen forrásként szolgálnak arra nézve, hogy Arany szűkebb baráti köre és Toldy között korántsem volt felhőtlen a kapcsolat, s arra, hogy az irodalmi élet sem volt annyira eszményi, mint azt az első levelezéskiadás mutatja.

Van példa arra, hogy Arany László felülbírálta első olvasásra szükségesnek talált zárójeleit, és közölte az először kihagyásra ítélt mondatot atyja levelében: ilyen az az 1850 őszen tett kemény megállapítás, amely szerint „*Iszonyú sok lerúdálni való állat kezd rágni a bogácskórót Parnassus körül*”. (Szilágyi Sándornak, 1850. okt. 21.) A sajtó alá rendező azonban mindvégig figyelt a személyes érzékenységre, s ez is vezette abban, hogy Arany és Tompa levelezéséről készített listáján „nem adható” áll ott, ahol 1853-ban a nagykőrösi kollégák magánélete kerül előtérbe (1853. dec. 4.), „nem közölhető” szerepel ott, ahol Arany 1857-ben Szász Károly verseskötetéről mond véleményt: „*Nem egyes helyeken, – egészben van a hiba. Az ő lyrája nagyon ellapúl, elnyúl, – s ha egyik másik verse, magában, kedves is, a gyűjtemény összevéve egyhangú: ugyan azon hang, szín, írás, képek stb. mindig és mindenütt. Valóban fárasztó egy olvasmány.*” (1857. dec. 29.) „Nem adható” – írta Arany László arról a részletről, amely, saját szavai szerint, „*Tompa és Szász Kazinczy-ódájáról, hatásáról*” szól 1859-ben (1859. nov. 2.), s az összes levelet „adható”, „nagy része adható”, „adható végig”, „semmi közlendő”, „közölhető”, „közlendő”, „nem közlendő” kategóriákra osztotta fel.

Arany László saját családjáról igyekezett mindent zárójelbe tenni, és önmagáról szinte semmit sem publikált. E szempontból kivételnek tekinthető atyja Tompa kérésére adott válaszában közlése, amelyben barátja „*pongyolán*”, „*sok helyütt tán vastagon is*” írt leveleinek visszakérését mérlegeli (1866. okt. 16.). Arany fiára hivatkozik: „*Isten megtartja tán az én jó fiamat, ki sokkal komolyabb és szolidabb ember, hogysesem ily örökséget ne tudna megbecsülni értéke szerint.*” (1866. nov. 14.) Kimaradt viszont a következő, Tompának szóló vallomás: „*E fiában annál nagyobb örömem telik, mert én tudom, hogy magától annyi, a mennyi. Tőlem conversatióban hallhatott egyet és mást, talán nevem is buzdította: de azon kívül vajmi keveset tettem, hogy azzá legyen a mi. Ezt sokan nem hiszik, sokan plane azt gondolják, hogy kéz alatt én tuszkolom előre: pedig engem a fejlődése talán jobban meglepett, mint mást.*” (1867. máj. 30.) Arany tömören, apai és literátori büszkeséggel foglalta itt össze fiához való kapcsolatát; a kék zárójel pedig a nagy, azt hiszem, mindennél fontosabb belső kötőjel hálás megerősítése lehetett a „*kegyeletes fiú*” részéről.